

Tussen doopvont, ambo en altaar

*Hoe architectuur, kunst en rituelen
zin en betekenis verlenen aan de liturgie*

Daniel McCarthy osb

vertaling en bewerking: Dirk Hanssens osb

78

DE KOVEL

In Ealing Abbey, aan de rand van de Londense metropool, werd twee jaar geleden een nieuw liturgisch instituut boven de doopvont gehouden. Het Institutum Liturgicum, dat opereert onder het patronaat van de bisschoppen van Engeland en Wales, promoot gevorderd onderricht en onderhoudt nauwe contacten met het Pauselijke Instituut voor Liturgie in Rome en het Liturgisch Instituut in Leuven. Een module zomercursussen wil toekomstige docenten en leden van diocesane of congregatieve liturgische commissies vormen en ondersteunen. De Amerikaanse benedictijn Daniel McCarthy, een van de initiatiefnemers van het Institutum Liturgicum, is ook voorstander van een serene discussie in alle geledingen van de Kerk. Om die mogelijk te maken, publiceerde hij een reeks essays in The Tablet, het Engelstalige katholieke opinieblad. Bij wijze van herdenking van de vijftigste verjaardag van de promulgatie van het eerste conciliedocument, Sacrosanctum concilium (1963), schetst De Kovel in twee afleveringen de krachtlijnen van McCarthy's opmerkelijke artikelenreeks.*

In het ochtendgebed van paaszon­dag zingen de monniken een antifoon die vertelt wat er gebeurde toen de vrouwen naar het graf gingen om er Jezus' dode lichaam een laatste keer met mirre te balsemen. De tekst van die antifoon luidt: "Een engel van de Heer kwam uit de hemel neergedaald, hij rolde de steen weg die het graf afslot en ging er op zitten. Alleluia, alleluia." Een andere antifoon brengt in herinnering wat de engel tot de vrouwen zei: "Schrik niet, Hij is niet hier." De evangeliepassus waaruit deze verzen stammen, besluit dan weer met de aanbeveling om snel naar de leerlingen te gaan en hun te vertellen dat de Heer uit de dood is opgewekt. (cf. Mt 28,1-7)

* Onderhavig artikel werd, in de schoot van de redactie van *De Kovel*, samengesteld op basis van eerder verschenen essays van dom McCarthy in *The Tablet*: "Discoveries at an empty tomb" (3 maart 2012), "Becoming light" (7 april 2012), "Mix and match" (28 juli 2012) en "To and from the living waters" (16 juni 2012). Catherine Pepinster, hoofdredactrice van *The Tablet*, gaf hiervoor haar gewaardeerde toestemming. Info: www.thetablet.co.uk.

Zonder deze bijbelse achtergrond is het heel moeilijk om te begrijpen wat een ambo is, een constructie die nog zelden in moderne kerken voorkomt – daar staat meestal alleen een lezenaar – maar die wel alles zegt over het mysterie van Gods lichtende woord. Een ambo is een symbolische en architectonische structuur die de tuin van het lege graf verbeeldt. Gebeurt de verkondiging van de Schrift vanuit deze ‘tuin’ en dit ‘lege graf’, dan kan deze nog slechts begrepen worden in het licht van de opstanding en de uitnodiging om het goede nieuws te verspreiden. De ambo onderstreept het rituele karakter van de verkondiging van de Blijde Boodschap en verleent op die manier voortgang en ontwikkeling aan het overgeleverde verhaal. De lezenaar daarentegen is een – weliswaar belangrijk – liturgisch ‘meubel’ dat een welomlijnde functie vervult: hij houdt het boek vast waaruit het Woord van God verkondigd wordt. Maar die functie laat niet toe dat de rijke symboliek van de verkondiging – die een echte ambo wel ‘uitspeelt’ – de gelovigen op een intense wijze aan het paasgebeuren herinnert, ook al staat de paaskaars naast de lezenaar.

De engel in het lege graf

Sommige ambo's zijn gebouwd met een uitgespaarde ruimte in het onderste segment. Die holte, vaak omzoomd met versierde zuiltjes, doet denken aan een crypte. Of, zoals reeds gezegd, aan het lege graf. Typische voorbeelden daarvan zijn de ambo's in de kathedraal van Westminster en de kapel van Newman University in Dublin. Andere ambo's hebben een massieve basis uit steen, maar steevast is in dat monument een patroon aangebracht dat ondubbelzinnig naar het lege graf verwijst. Wat vrijwel nooit ontbreekt, zijn enkele motieven of figuren die de gedachte aan de verrijzenis oproepen. Zo prijken er twee middeleeuwse bas-reliëfs op de ambo van de Santa Sabina in Rome, die de opstanding verbeelden.

De beroemde Hagia Sophia, die onder het bewind van Keizer Justinianus omstreeks 540 in Constantinopel verrees, had een monumentale ambo met een benedengalerij die zo groot was dat een volledig koor er kon plaatsnemen om er de naar de verrijzenis verwijzende acclamatie ‘Alleluia’ en een passend psalmvers te zingen. Dat koor vertolkte dan de stem van de engel in het lege graf. Meteen was het creatieve antwoord geboden op de vraag of het zangkoor zich moest opstellen aan de altaarzijde in het priesterkoor of ergens achter de borstwering van het doksaal of een andersoortig balkon. Om deel uit te maken van de rituele verkondiging en tegelijk de actieve deelname van de gelovigen uit te lokken, kon het koor dus beter vanuit het ‘lege graf’ zingen. Tijdens de woorddienst van een eucharistieviering hoeft de aandacht overigens helemaal niet op het altaar of het tabernakel gericht worden.

Het ritueel aan de monumentale ambo is uiteraard niet alleen bedoeld als de imitatie van het tafereel waarin de boodschap van de engel in het lege graf weerklinkt. Dat ritueel is immers in de eerste plaats ontwikkeld om de volle betekenis van het mysterie van de verrijzenis te evoceren. De verzamelde gemeente staat overigens recht bij de voorlezing van het evangelie. Dit gebeurt

De ambo in de kathedraal van Westminster (l.) en het zuidelijke gedeelte van de ambo in de basiliek van Santa Maria in Cosmedin in Rome (r.). © foto: Lawrence Lew o.p., Gorbulas Sandybanks (Matt Werner).

als eerbetuiging voor de ten leven gewekte Heer in wiens verheerlijking de gelovigen mogen delen sinds ze uit het water van de doop opstonden.

De bedienaar van het Woord neemt plaats op een stenen platform om de Blijde Boodschap te verkondigen. Die verhoging kan cirkelvormig zijn. In dat geval symboliseert zij de eeuwigheid. Maar ook achthoekige ambo's hebben een sterke symbolwaarde. Octagonale ambo's verwijzen naar de achtste dag waarop Christus het eeuwig leven ontsloot voor allen die in Hem geloven. De zondag is niet alleen de eerste dag van de week, de dag van de schepping, maar ook de achtste dag die volgt op de voorbije week, de dag waarop de verrezen Christus met de eeuwige glorie wordt bekleed, de dag van de herschepping, de dag die geen einde meer kent. Baptisteria en doopvonten hebben overigens ook vaak een achthoekige vorm. Die vorm is het teken van de hergeboorte en de overgang naar het leven dat onttrokken is aan de dood. Zegt Paulus niet dat we “door de doop in zijn dood met Hem begraven [zijn] om, zoals Christus door de macht van de Vader uit de dood is opgewekt, een nieuw leven te leiden” (Rom 6,4)?

Licht dat ons aanvuurt

Een volwaardige ambo representeert ook de tuin waarin Jezus' graf zich bevond. Florale motieven volstaan meestal om die suggestie op te roepen. In de stenen platen op de wanden van de ambo van de Santa Sabina zijn bijvoorbeeld bas-reliëfs met gestileerd bladwerk, maar ook een paar elementen uit de fauna, te bewonderen. Crispino Valenziano, professor emeritus aan het Pauselijke Instituut voor Liturgie in Sant'Anselmo (Rome), wijst erop dat de iconografie doorgaans vier bijbelse tuinen representeert: de paradijselijke tuin van Eden; de tuin die het decor vormt voor de bruidsmystiek uit het Hooglied, de tuin van het lege graf en het als een immense hof uitgebeelde nieuwe Jeruzalem. Soms is die tuin tot een bouwkunstige besloten tuin uitgebouwd, een hortus conclusus waarin een gedeelte van de Schrift volledig tot zijn recht

kan komen. In zowel de vierde-eeuwse basiliek van Santa Sabina als de basiliek Santa Maria in Cosmedin, beide in Rome, voorziet de besloten tuin in twee platforms. Het eerste verhoog, gebouwd aan de noordzijde van de hortus conclusus, is geschikt voor de voorlezing van het epistel. De trap die naar die plek leidt, vertoont in de San Clemente (Rome) zelfs een brede trede, een soort overloopje, met een stenen standaard die plaats biedt voor een opengeslagen muziekboek. Dat boek is het Graduale, dat zijn naam ontleent aan de Latijnse term 'gradus', een woord dat we kunnen vertalen met 'trede'. Het tweede verhoog is aan de tegenovergestelde zijde van de tuin opgetrokken. Dit is het zuidelijke spreekgestoelte voor de verkondiging van het evangelie, de eigenlijke ambo dus.

Sinds Vaticanum II werd het lectionarium voor de zondagen grondig herzien en uitgebreid om zo een groter gewicht aan het Woord van God in de eucharistieviering te kunnen geven. Een eerste schriftlezing, meestal uit het Oude Testament, werd toegevoegd, en in plaats van het Graduale koos men ook al eens voor een ander psalmgezang dat het oudtestamentische luik van de woorddienst van het epistel scheidt. Na het epistel volgt de acclamatie met

De ambo in de basiliek van San Marco in Venetië. Hoewel niet in het midden van het kerkship geplaatst – de ambo staat vlakbij het koorhekken – illustreert deze constructie wel hoe de gedachte aan het lege graf de onderbouw (met zuiltjes rondom een lege ruimte) volledig bepaalt.
© foto: AP.

‘Alleluia’ en de lezing uit het evangelie. Het Oude Testament en het epistel worden beluisterd door de verzamelde gemeente die zich keert naar de opkomende zon. Die kijkrichting symboliseert de verwachting van de komende Christus, Mensenzoon en Heer van het heelal. Nadat de cantor, staande op een trede, de gelovigen bij het zingen van een antwoordpsalm heeft geleid, neemt de diaken het evangeliarium van het altaar en vertrekt in processie, lopend van oost naar west (de baan van de zon volgend), naar het midden van het kerkschip om er, onder het Alleluia-gezing van het koor (dat in het lege graf plaats nam), de ambo te bestijgen. Het evangelie wordt verkondigd vanaf het zenit van de middagzon die haar stralen zendt naar de donkere uithoeken van de aarde, van zuid naar noord dus (althans voor de liturgie in het noordelijk halfrond van de wereld). Het licht van het Woord legt zijn glans over de gelovigen. Die laatsten worden ook zelf licht – ze staan immers in het volle licht dat hen aanvuurt om, voortgestuwd door een schare heiligen, het hemelse hof binnen te gaan, er de Heer te ontmoeten en Hem te ‘nuttigen’ in brood en wijn.

Over dat (zon)licht dat de meest natuurlijke ‘animator’ van de liturgie is, kan nog veel meer worden gezegd.

Zelf licht worden

Het licht en de lichtinval bepalen de liturgische architectuur in zijn geheel. Toch is de ‘gave van het licht’ – het wandelen in het licht en de persoonlijke verlichting van de gelovige – bij uitstek aan het baptisterium en de doopvont verbonden. De doopkapel van Lateranen (San Giovanni in Fonte) is een eminent voorbeeld van een baptisterium dat het verhelderende effect van het geloof onderstreept met architecturale vondsten. De doopvont, die zowel graftombe als baarmoeder symboliseert, is omringd door acht Romeinse zuilen uit porfier, die een lichtkoepel dragen. Licht dat uit de hemel daalt, speelt met ‘eenvouds verlichte waters’ (Lucebert) in de doopkuip op de bodem van het baptisterium.

Gedurende de voorbereidingstijd op het initiatiesacrament van de doop wordt de levenswandel van de volwassen doopkandidaat in het licht van het evangelie getoetst. Eenmaal uit het doodswater van de vruchtbare baarmoeder herboren, en dus ontkomen aan de graftombe van de duisternis, ontvangt de nieuwgedoopte een kaars die ontstoken werd aan de paaskaars, symbool van het Licht van de wereld, de verzezen Christus die de graftombe leeg achterlaat. De dopeling krijgt te horen dat hij of zij niet alleen in het volle licht werd gebracht, maar nu ook zelf licht geworden is. Paulus’ woord aan de christenen van Efese is werkelijkheid geworden: “Eens was u duisternis maar nu bent u licht, door uw bestaan in de Heer.” (Ef 5,8a)

De apostel vervolgt met een aansporing: “Ga de weg van de kinderen van het licht, (...) let goed op welke weg u bewandelt, gedraag u niet als dwazen maar als verstandige mensen, (...) probeer te begrijpen wat de Heer wil (...) en zing met elkaar psalmen, hymnen en liederen die de Geest u ingeeft.” (Ef 5,8b.15.17.19a) Het doopritueel voorziet eveneens in een exhortatie die kan

Het baptisterium met de basalten doopvont en de octagonale randstructuur met porfieren kolommen en bovenvensters in de **San Giovanni in Fonte** (ook bekend als de Lateraanse doopkapel) in Rome.
© foto: Sacred Destinations.

worden opgevat als een uitnodiging om aan te sluiten bij de processie van de hemelse hofhouding die in het stralende licht van de troon nadert tot het Lam. In de eucharistieviering gebeurt dat door het aanbrengen van de altaargaven vanuit het midden van het kerschip – eventueel vanuit een plek dichtbij de ambo – naar het priesterkoor. Wandelen in het licht doet ook de hele gemeente die naar voren schrijdt om de gemeenschap met Christus te vieren door het ontvangen van zijn Lichaam en Bloed. Bij het verlaten van de kerk, passeren de gelovigen weer aan de doopvont (of het wijwatervat) die herinnert aan de opdracht die erin bestaat het licht van Christus in de wereld uit te dragen, ditmaal gesterkt door het Woord dat verlicht en door de communie met God en alle kinderen van God.

Samengebracht om Lichaam van Christus te zijn

Wie in de St James Cathedral in Seattle Washington de vloer bekijkt nabij de doopvont, zal getroffen zijn door de inscriptie die hij er kan lezen: “U bent een uitverkoren geslacht, een koninkrijk van priesters, een heilige natie, een volk dat God zich verworven heeft om de grote daden te verkondigen van Hem die u uit de duisternis heeft geroepen naar zijn wonderbaarlijke licht.” (1 Petr 2,9) Het Tweede Vaticaans Concilie gebruikte deze Schriftwoorden om er de natuur van de Kerk mee te beschrijven (cf *Lumen Gentium* 9). De waardigheid van het doopsel is dus de grondslag voor de actieve en bewuste deelname van de gelovige aan een liturgie waarin een rijkgeschakeerde bediening opvalt. Het gebed waarmee het ritueel van een kinderdoop afsluit, straalt overigens van hetzelfde besef van waardigheid: “Moge jullie, die nu behoren tot dit volk van God, bewaard blijven als ledematen van Christus’ lichaam: priester, profeet en koning, tot in de eeuwigheid.” (*Lumen Gentium* 31, *Christifideles Laici* 14) Priester, profeet en koning is elke gedoopte. Gelovigen delen in het priesterschap van Christus door hun actieve deelname aan de liturgie en hun zelfgave

aan God en de naaste. Zij oefenen hun profetische taak uit als ze Gods koninkrijk van gerechtigheid en vrede moedig gestalte geven. Hun koninklijke opdracht vervullen ze in nederige dienst – de dienst van de herder die zijn leven veil heeft voor de schapen.

In de reeds vermelde Romeinse basiliek van Santa Sabina versterkt het aanwezige liturgische kunstwerk de herinnering aan de hoge identiteit van de gemeenschap die zich opbouwt tot het Lichaam van Christus, de Kerk. In het schip van de kerk vallen de bas-reliëfs op. Op een van die stenen platen prijkt een majestueuze wijnstok, met links en rechts horizontaal uitwaaiende takken met ranken die opkrullen tot cirkels rond kruisjes. Die kruisjes verbeelden de christenen die getekend worden door het kruis van Christus maar die samen de Kerk vormen, de wijngaard van de Heer. Andere bas-reliëfs dienen dezelfde ecclesiale gedachte, maar de patronen zijn wel wat abstracter vormgegeven. Niet alleen zijn deze sculpturen waardevolle liturgische kunst, door de plaats waar ze zijn aangebracht vertellen ze ook nog eens hoe belangrijk het is dat de dienst van het woord plaatsvindt in het centrum van de verzamelde gemeente. De bas-reliëfs zijn immers enkel te zien door wie het gangpad gebruikt dat de centrale besloten tuin van de basiliek, de grootse ambo of de hortus conclusus van het lichtende Woord, doormidden snijdt. Dit is de plek waar de verkondiging van de vreugde om het goede nieuws van de verrezen Heer gebeurt, in het midden van het schip van het kerkgebouw. De suggestie is overduidelijk: alleen wie zich dit Woord eigen maakt of het aankleeft zoals ranken aan de wijnstok blijven, gaat zonder zijn vonnis te tekenen naar het altaar dat aan de andere zijde van de ambo ligt.

Als eb en vloed

Naar het altaar gaan met de gaven van brood en wijn, het werk van mensenhanden, en er vandaan komen als een levende gave voor de wereld, is als eb en vloed van het liturgisch leven. De viering van de eucharistie is de beleving van de bron en het hoogtepunt van het dagelijkse bestaan. Maar na de beleving van het hoogtepunt is daar weer de tijd gekomen om zich, in het bewustzijn van de eenheid met Christus en zijn mystieke lichaam, toe te leggen op de dagelijkse praktijk van de dienende liefde in de wereld. Daarom is de meest natuurlijke wandelroute in een kerkgebouw die van de voordeur naar het altaar en vervolgens van het altaar naar het portiek, langs de hoofddeur de wereld weer in.

Het begin van die processieroute is gemarkeerd door de doopvont of het wijwatervat. Het is de plek waar christenen sterven om in Christus op te staan en met Hem een nieuw leven te leiden. Herboren uit water en Geest wandelen zij vervolgens in het wonderlijke licht van Gods waarheid dat zich openbaart in hun hart en in de ontmoetingen met anderen. Vooraleer het altaar te bereiken, moeten ze nog het hele kerkship door, de ruimte waarin het koninklijke volk samenkomt om het woord van God te beluisteren en het te beamen, zoals het een heilige priesterschap betaamt. De processie op de as van west naar

oost bereikt haar climax als de viering zich verplaatst naar de plek waar de tafel van de Heer in gereedheid wordt gebracht voor de dankzegging. Cyrillus van Jeruzalem beschrijft dat hoge keerpunt van de liturgische route met de metafoor van de slaapkamer van gehuwden (*thalamos* in het Grieks), waar pasgeborenen – dit zijn diegenen die door de doop herboren werden – met het lichaam en bloed van Christus gevoed worden. Misschien mogen we die metafoor zelfs verruimen met de suggestie dat de kinderen van God op de lange duur als echtgenoten diezelfde kamer frequenteren.

Omdat de gemeenschap met de Heer nooit zonder vrucht blijft, verloopt de eucharistische processie, na het nuttigen van brood en wijn, via het baptisterium en de portiek weer in de richting van de buitenwereld. In die wereld zal de herboren en vernieuwde mens in zijn dagelijkse leven kansen ontdekken om in het contact met zijn naasten niet alleen Christus zelf te ontmoeten maar ook anderen in de persoonlijke eenheid met Christus binnen te leiden. Dit ritme van overdenking van het Woord en viering van het sacrament is het model bij uitstek voor de dagelijkse christelijke praktijk, waarin evengoed momenten van kennisgeving en actie, reflectie en dienstbetoon elkaar afwisselen als eb en vloed, zolang tot de bekwaamheid om uit levenservaringen kristalheldere zin te distilleren volmaakt kan heten.

De Geest die omvormt en vernieuwt

De rituele gang naar en van het altaar drukt echter nog een ander hoogtepunt van de liturgische ontmoeting uit. Als de processie het altaar bereikt, is het moment gekomen waarop de gaven van de gemeenschap op de tafel worden geplaatst. Het gebed over de gaven is de erkenning van de arbeid die mensen zich getroosten om de oogst van de druiventeelt en de graancultuur tot brood en wijn te bereiden. Samen met de vrucht van zijn arbeid, en eventueel een gift die bestemd is voor de noodlijdenden, legt de gelovige dus ook iets van zichzelf en van de hele christelijke gemeenschap op het altaar. In de vroegchristelijke kerk was het altaar overigens vaak in de vorm van een kubus gemaakt. De kubus is het symbool van de ontvankelijkheid voor alles wat de schepping, inclusief de menselijke betrokkenheid, te bieden heeft: de figuur staat met zijn oppervlakten open naar de vier uiteinden der aarde. Het altaar is het verzamelpunt van alles wat mensen bezighoudt: het dagelijkse werk, zorgen en noden allerhande, ontberingen en gebeden, bekommernissen en verlangens over het gezinsleven, ... Al wie eet van het ene brood en drinkt uit de beker van de gemeenschap mag erop vertrouwen dat de beproevingen en de pijn die ieder ondervindt geen belemmeringen zijn om de eenheid te vernieuwen en de verbondenheid te vieren.

Het goddelijke antwoord op deze diepe ontmoeting is de gave van de heilige Geest. De adem van de Geest maakt de offergaven nieuw. Om de nederdaling van de Geest aanschouwelijk te maken, voorzag men vaak in een baldakijn of altaarciborie. Die overhuiving van het altaar doet denken aan de tent van samenkomst, de plek waar Gods Geest bij voorkeur rondwaarde in Israëls

Het hoogaltaar met ciborium in Westminster Cathedral.

© foto: David MacDonald.

kampementen, ten tijde van de zwerftocht door de woestijn. Het reusachtige baldakijn van Bernini, een pronkstuk boven het pontificale hoogaltaar van de Sint-Pietersbasiliek in Rome, heeft dan misschien niet meer de uitstraling van een bescheiden beschutting, maar het bevat niettemin de illusie van neerhangende kleden die door de wind bewogen worden, en in het midden een opzichtige afbeelding van een witte duif, omringd door uitwaaierende stralen. Het ciborium in de kathedraal van Westminster, een koepelgewelf boven het altaar, met in het dak eveneens de afbeelding van een duif, drukt misschien nog beter de omvormende kracht van de heilige Geest tijdens de liturgie uit. In de eucharistie worden de altaargaven getransformeerd door de Geest, zodat al wie deelneemt aan de communie in één lichaam verenigd zijn – één geest in Christus.

Wie oog heeft voor deze en andere zichtbare artistieke en architectonische elementen in het kerkgebouw, beleeft nog intenser de woorden die – om maar één voorbeeld te noemen – in het derde eucharistische hooggebed aan het altaar worden uitgesproken:

Wij vragen U, Heer: zie welwillend neer op het offer van uw kerk, en wil er uw Zoon in herkennen, door wiens dood Gij ons met U verzoend hebt. Geef dat wij mogen worden verkwikt door het nuttigen van zijn Lichaam en Bloed. Vervul ons van zijn heilige Geest, opdat men ons in Christus zal zien worden tot één lichaam en één geest. Moge Hij ons maken tot een blijvende offergave voor U: dan zullen wij het erfdeel verkrijgen dat Gij ons beloofd hebt...

Ook dit is een hoogtepunt dat weer leidt naar de ontdekking van de bron van het heilig leven, eenmaal weer aan het werk in de wereld. Want even verderop in diezelfde canon bidt de priester: “Maak uw volk, onderweg hier op aarde, sterk in liefde en geloof...” De ontmoeting met Christus verrijkt de ontmoeting met anderen.

Daniel McCarthy osb is monnik van de St Benedict's Abbey in Kansas (USA). Hij schrijft en doceert over liturgie, en is de drijvende kracht van het nog jonge Institutum Liturgicum in Ealing Abbey (Londen).